

Religieuze
interieurs
in Nederland

Waardevol
erfgoed

Schuilkerken

Inhoud

Schuilkerken	3
Overzichtskaart belangrijke interieurs schuilkerken	11
Vijf uitzonderlijke voorbeelden	
— Amsterdam	12
— Delft	15
— Oude Wetering	18
— Groningen	21
— Pingjum	24
Noten	27
Colofon	28

Religieuze interieurs

Nederland kent talloze kerken, kloosters en kapellen. Ze behoren tot ons belangrijkste cultuurbezit. Het gaat daarbij niet alleen om de buitenkant van deze gebouwen maar zeker ook om alles wat zich daarbinnen bevindt. Ze werden gebouwd voor ziel en zaligheid en voorzien van uitzonderlijke interieurs als omlijsting van de eredienst.

De variëteit aan religieuze interieurs in ons land is groot en de vormgeving verschilt van eenvoudig en sober tot uitbundig en indrukwekkend. Om deze schoonheid onder de aandacht te brengen presenteerden Museum Catharijneconvent en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in 2016 het veelgeprezen boek *Kerkinterieurs in Nederland*.

Nu het kerkbezoek blijft afnemen en het aantal religieuzen sterk vermindert moeten veel kerken en kloosters noodgedwongen de deuren sluiten. Daarom willen Museum Catharijneconvent en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nogmaals de aandacht vestigen op de binnenkant van de gebouwen. In deze nieuwe reeks publicaties komen onbekende, letterlijk en figuurlijk wat minder toegankelijke interieurs naar voren. Het gaat om bijzondere voorbeelden in een bepaalde bouwstijl, uit een specifieke periode of behorend bij een bepaald type gebouw. De onderzoeken geven inzicht in en een overzicht van de achtergronden en waarden van de diverse religieuze interieurs. Dit deel gaat over interieurs van schuilkerken.

Het integrale overzicht dat zo ontstaat, helpt eigenaars, overheden en erfgoedprofessionals om samen de juiste keuzes over behoud voor de toekomst te maken.

Marieke van Schijndel – directeur Museum Catharijneconvent

Susan Lammers – algemeen directeur Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Auteur – Richard de Beer

Schuilkerken

Weinig kerkgebouwen spreken zo tot de verbeelding als schuilkerken. Deze verborgen gebedshuizen zijn vanaf de openbare weg niet zichtbaar, of juist wel, maar dan niet als kerk herkenbaar. Hun sobere uiterlijk is vaak in contrast met de rijkdom van het interieur. Dit brengt bij de bezoeker een verrassingseffect teweeg, dat tegenwoordig een van de attracties van de schuilkerken vormt. Op het platteland konden de schuilkerken zelfs de gedaante van schuren aannemen. We spreken dan van schuurkerken. Ook daar kunnen de bezoekers met een volkomen onverwacht interieur worden geconfronteerd.

Het fenomeen van de schuilkerken dateert uit de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1795). De openbare uitoefening van de godsdienst was toen voorbehouden aan de bevoorrechte Gereformeerde Kerk, oftewel de kerk van de aanhangers van Calvijn. Ofschoon aanhangers van andere religies, de zogenaamde 'dissenters', niet belemmerd werden in hun geloofsovertuiging, werd hun de uitoefening van hun godsdienst verboden. Dit betekende dat men genoodzaakt was clandestien samen te komen. In de Republiek waren in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw de volgende gezindten tot schuilkerken veroordeeld: katholieken (zowel rooms-katholieken als aanhangers van de Oud-Bisschoppelijke Cleresie), doopsgezinden, lutheranen en remonstranten. Pas aan het einde van de achttiende eeuw kwam met de invoering van vrijheid van godsdienst een einde aan deze situatie.

Console met houten beeld van een engel naast het hoofdaltaar van de rooms-katholieke schuilkerk op het Amsterdamse Begijnhof. Daarachter tegen de wand een houten beeld van Jozef met Kind. Deze barokke beelden stammen uit de vroege achttiende eeuw.

‘Voor de bestuurders van de Republiek ging het hoofdzakelijk om de onzichtbaar- of onherkenbaarheid’

Het begrip schuilkerk

Het begrip ‘schuilkerk’ is pas in de negentiende eeuw ontstaan, toen de term beantwoordde aan bepaalde romantische gevoelens die men had bij kerken in onderdrukking. Negentiende-eeuwse historici beschouwden ze als vergaderplaatsen, waar mensen heimelijk konden samenkomen. In de tijd van de Republiek was het echter algemeen bekend waar de schuilkerken zich bevonden, dus de kerken mochten dan wel verborgen zijn, geheim waren de locaties niet. Overigens dekt de term ‘huiskerk’, die wordt gehanteerd door sommige wetenschappers, de lading evenmin. Voor de bestuurders van de Republiek ging het hoofdzakelijk om de onzichtbaar- of onherkenbaarheid. Deze kon worden bereikt door de kerk op een behoorlijke afstand van de rooilijn te bouwen, met bijvoorbeeld woonhuizen tussen de kerk en de openbare weg, of door de kerk aan de rooilijn te voorzien van een woonhuisgevel. Uiteraard waren torens geheel uit den boze. Omdat de term ‘schuilkerk’ nu eenmaal vast is ingeburgerd, zal die in deze bijdrage worden gebruikt.

Verschillen in bejegening

Omdat het plaatselijke overheden in de Republiek al snel duidelijk werd dat een streng repressief beleid niet gewenst en ook niet te handhaven was, koos men voor een gedoogbeleid ten aanzien van de andere religies en hun kerkgebouwen. Daarbij was de houding ten opzichte van de clandestiene genootschappen lang niet overal eensluidend en hing ze af van plaatselijke magistraten. Bovendien werd het ene genootschap eerder getolereerd dan het andere. Over het algemeen was men het meest coulant tegenover lutheranen¹ en doopsgezinden.² Beide reformatorische gezindten wonnen pas tegen het einde van de

De remonstrantse schuilkerk in Oude Wetering bevindt zich een flink stuk achter de rooilijn. Tot 1819 stond ervoor een kleine pastorie waardoor de kerk vanaf de straat oorspronkelijk niet zichtbaar was.

zestiende eeuw terrein in de Republiek, de lutheranen vooral in de steden van de Republiek, de doopsgezinden vooral in de provincies Holland, Friesland en Groningen, zowel in de steden als op het platteland. De lutheranen en doopsgezinden waren al vroeg belangrijke spelers in het handelsverkeer van de Republiek en hadden de nodige macht. De lutherse kerk werd bovendien als zusterkerk uit de Reformatie beschouwd. Al in de eerste decennia van de zeventiende eeuw konden lutheranen en doopsgezinden in de Noord-Nederlandse steden grote kerken inrichten, in pandig of omgeven door bebouwing, zoals de doopsgezinde Singelkerk te Amsterdam uit 1639. De Oude Lutherse Kerk aan het Spui te Amsterdam uit 1633 kwam zelfs direct aan de straat te staan, voor iedereen zichtbaar. Ook de Nieuwe Lutherse Kerk uit 1671 aan het Singel te Amsterdam is met zijn koepel een uiterst representatief bouwwerk dat er was om gezien te worden. Hoewel de lutheranen en doopsgezinden in de zeventiende eeuw in andere delen van ons

land over het algemeen nog schuil- en schuurkerken bouwden, lijken vanaf 1700 de meeste belemmeringen voor deze genootschappen te zijn weggevallen en kunnen we meestal niet langer van schuilkerken spreken.

De remonstranten bleven daarentegen gedurende de zeventiende en achttiende eeuw overwegend gehoorzaam aan de eisen van de overheid: hun kerken zijn niet zichtbaar of herkenbaar vanaf de openbare weg. De remonstranten waren in 1619 vanwege een theologische kwestie uit de Gereformeerde Kerk gezet.³

Het betrof een kleine groep met de voornaamste aanhang in Holland; hun belangrijkste kerken stonden in Amsterdam en Rotterdam. Omdat het een verse breuk in de eigen gelederen betrof, was de houding van de gereformeerden ten opzichte van de remonstranten in het begin tamelijk fel. Maar al in 1630 mochten ook zij in Amsterdam een grote kerk bouwen (nu cultureel debatcentrum De Rode Hoed), zij het achter de huizen van de Keizersgracht, dus ‘in het verborgene’. Twee jaar later bouwden zij in Rotterdam een schuilkerk in een voormalige brouwerij aan de Vissersdijk (in 1897 afgebroken). In de achttiende eeuw werden hun kerken hier en daar zichtbaarder.

Het meest beducht was de overheid voor de rooms-katholieken, de oude bestrijders van de Reformatie. Zij werden geassocieerd met het Spaanse bewind, waarmee de Republiek tot 1648 in staat van oorlog verkeerde, en zij stonden onder leiding van een buitenlandse vorst, namelijk de paus van Rome. Bovendien bleef een groot deel van de bevolking in de Republiek lange tijd trouw aan het rooms-katholieke geloof. De verordeningen van de overheid tegen de katholieken lijken aanvankelijk net wat strenger dan tegen de andere gezindten. Zo worden in diverse uitgevaardigde plakkaten (verordeningen) de katholieken steeds met name genoemd, apart van de andere ‘secten’ en ‘gesintheden’. Maar ook hier werd de soep niet zo heet gegeten als ze werd opgediend. In een plakkaat van de Staten-Generaal dat in 1651 in Den Haag werd vastgesteld, stond zwart op wit dat de clandestiene genootschappen, waaronder de katholieken, oogluikend werden toegestaan op de plaatsen waar ze op dat moment al aanwezig waren.⁴ Toen na het rampjaar 1672 duidelijk werd dat de katholieken goede vaderlanders waren en geen overlopers die partij voor de katholieke bezetters kozen, werd de tolerantie

Rooms-katholieke en oudkatholieke schuilkerken werden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw uitbundig ingericht en gedecoreerd. In de oudkatholieke kerk in Delft is het verguld houten tabernakel uit het midden van de achttiende eeuw een echte blikvanger.

Kasteel Ter Horst in Loenen op de Veluwe heeft een rooms-katholieke schuilkapel. De kapel op deze adellijke buitenplaats heeft een barok altaar met altaarschilderij, zuilen, verguldsel en engelenkopjes.

van overheidswege nog groter, maar nergens zo groot dat men uit de schuil- en schuurkerken mocht komen.

Als gevolg van de strengere bejegening van de katholieken verliep de ontwikkeling van hun schuilkerken trager dan bij de andere gezindten. Van 1580 tot 1620 was er sprake van wisselende particuliere woonvertrekken die min of meer *ad hoc* als kerkruintes konden worden ingericht. Vanaf ongeveer 1620 worden op vaste locaties in de steden huiskerken ingericht die nog vrij klein zijn. Dan verrijzen ook de eerste katholieke schuurkerken op het platteland. Pas vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw mag men in de steden grote representatieve schuilkerken bouwen.⁵ Overal in de Republiek hebben rooms-katholieken schuil- en schuurkerken gestaan, zowel in de steden als daarbuiten. Hun aantal was evenwel gering in de provincies Zeeland, Drenthe, Friesland en Groningen.

De aanhangers van de Oud-Bisschoppelijke Cleresie (de latere Oud-Katholieke Kerk), die in 1723 vanwege een conflict met Rome een eigen weg gingen, stonden op iets betere voet met de overheid van de Republiek, omdat het ging om een Nederlandse katholieke kerk die tegen wil en dank los van Rome was komen te staan. Hun schuilkerken, die in ontwikkeling samenvallen met de andere katholieke kerkgebouwen, waren vrijwel uitsluitend te vinden in de provincies Utrecht en Holland.

De schuilkerktypes en hun inrichtingen

Globaal zijn er parallellen te zien in de ontwikkeling van de schuilkerken van de verschillende gezindten. Bij alle dissenters vonden de eerste bijeenkomsten plaats in de woningen van gelovigen. Uit veiligheidsoverwegingen wisselden die locaties voortdurend. Om een idee te krijgen hoe die eerste verborgen kerkruintes eruit hebben gezien, zijn we aangewezen op een enkele contemporaine beschrijving. Het wordt duidelijk dat de inrichting beperkt bleef tot het allernoodzakelijkste. De voorwerpen dienden snel verwijderd te kunnen worden of onherkenbaar gemaakt om moeilijkheden met binnenvallende overheidsdienaren te voorkomen.

Van de eerste vaste huiskerken in de steden is iets meer bekend. Lutheranen, doopsgezinden en remonstranten kochten rond 1600 pakhuizen (bijvoorbeeld de voorganger van de Oude Lutherse Kerk aan het Spui te Amsterdam) of lieten schuren bouwen (bijvoorbeeld de voorganger van de doopsgezinde Singelkerk te Amsterdam). Katholieken gingen over tot de inrichting van zolderkerken (bijvoorbeeld de voormalige oudkatholieke kerk aan de Koksteeg te Haarlem). Buiten de grote steden volstonden meestal kleine zaalkerken, die achter woonhuizen verscholen waren, zoals de remonstrantse kerken te Alkmaar en Oude Wetering, of schuurkerken, zoals de doopsgezinde en katholieke kerken in de Zaanstreek. In het overwegend katholieke Noord-Brabant en Limburg heeft vrijwel elk dorp, voor zover het binnen het territorium van de Republiek lag, vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw tot het eerste kwart van de negentiende eeuw een schuurkerk gehad.⁶ Ook konden gelovigen soms gebruikmaken van gebedsruimten die op kastelen en buitenplaatsen waren ingericht door edellieden die dezelfde geloofsovertuiging waren toegedaan. Een gaaf voorbeeld van een achttiende-eeuwse katholieke schuilkerk op een adellijke buitenplaats is nog aanwezig in een bijgebouw van kasteel Ter Horst te Loenen op de Veluwe.

Naarmate de tolerantie van de overheid verder toenam, werden de verborgen kerken in de steden groter en inwendig representatiever, voorzien van groot meubilair en van decoraties al naar gelang de gezindte. Wat uitwendig niet was toegestaan, kon aan de binnenkant ruimschoots worden gecompenseerd. In de kerken van de reformatorische gezindten koos men over het algemeen voor ingetogen en deftig houten meubilair. Deze kerkmeubels werden uitgevoerd in classicistische en barokke stijl met bijpassende geelkoperen en zilveren gebruiksvoorwerpen. Ook orgels namen vanaf circa 1700 een belangrijke plaats in. Met name bij de katholieken kunnen we spreken van een grote, naar binnen gerichte barokke rijkdom met altaaropstanden, orgels, zilverwerk en veelkleurige schilderijen en gewaden. Door de grote toeloop van gelovigen werd er gewoekerd met ruimte en bracht men galerijen aan, soms meerdere boven elkaar. Hiervoor werden soms vernuftige constructies bedacht, die niet overal even betrouwbaar bleken. Zo leidden ondoordachte ingrepen in de oudkatholieke Gertrudiskapel te Utrecht bijna tot

De evangelisch-lutherse schuilkerk in Groningen ligt verscholen achter een woonhuis uit 1874 dat een voorganger verving. Kerkgangers betreden de zaalkerk via de hal van de woning.

De buitenkant van schuilkerken was weliswaar sober en onuitsproken, het interieur daarentegen werd herkenbaar aangekleed en ingericht voor de eigen eredienst. Het achttiende-eeuwse koperen doopbekken heeft nog steeds een plaats aan de preekstoeltrap in de remonstrantse kerk in Oude Wetering.

instorting van het gebouw. Als het aantal gelovigen minder werd, konden de galerijen trouwens even gemakkelijk weer worden afgebroken.

Vanaf het tweede kwart van de achttiende eeuw kwamen enkele indrukwekkende kerken tot stand die, als ze een zichtbare voorgevel gehad zouden hebben, door hadden kunnen gaan voor volwaardige barokke stadskerken. Sindsdien zijn ook meer namen van architecten bekend. De oudkatholieke kerken in Den Haag (Nicolaas Kruysselbergen [overleden in 1722], 1722) en Delft (Gerrit van der Giessen [1692/1693-1750], 1743) en de rooms-katholieke Maagdenhuiskapel in Amsterdam (Abraham van der Hart [1747-1820], 1787) zijn zo ruim ontworpen, dat de constructie van galerijen overbodig was. In de rooms-katholieke Rosaliakerk te Rotterdam (Jan Giudici [1746-1819], 1777; verwoest in 1940) waren nog wel galerijen aangebracht, maar dat kwam doordat die ook aanwezig waren in het voorbeeld voor deze kerk, de paleiskapel te Versailles.

Schuilkerken: een kwetsbaar bezit

Het verscholen en van buiten weinig representatieve karakter van de schuilkerken is de reden dat men deze, zo gauw dat mogelijk was, wilde vervangen door volwaardige kerken die voor iedereen zichtbaar waren, uitgaande van het motto ‘Geloof wil gezien worden’. De gelovigen wilden het liefst niet meer worden herinnerd aan de periode van onderdrukking. Toen rond 1800, in de Franse tijd, de vrijheid van godsdienst werd ingevoerd, kwam dit proces al op gang. De meeste schuil- en schuurkerken zijn echter pas in de periode 1825-1875 vervangen, mede als gevolg van bevolkingsgroei en ruime rijkssubsidies.

De sterke emancipatie van de rooms-katholieken met de bijbehorende bouwdrift leidde ertoe dat niet alleen in Noord-Brabant en Limburg, maar ook in de rest van Nederland al rond 1850 vrijwel geen enkele rooms-katholieke schuurkerk meer te vinden was. Ook in de steden werden tot in de twintigste eeuw rooms-katholieke schuilkerken van de hand gedaan of gesloopt en vervangen (‘t Boompje te Amsterdam nog in 1910-1911). De Amstelkring te Amsterdam was de eerste historische vereniging in Nederland die in 1888 de grote waarde inzag van schuilkerk Het Hert uit 1661 aan de Oudezijds Voorburgwal en die zich inzette voor het behoud ervan. De kerk werd onderdeel van Museum Amstelkring (Ons’ Lieve Heer op Solder). De Begijnhofkapel in Amsterdam is op dit moment de enige nog gave rooms-katholieke schuilkerk in Nederland die als zodanig in gebruik is. Ook de Oud-Bisschoppelijke Cleresie bleef niet achter bij de afstoting van schuilkerken. Zij was al sinds het einde van de achttiende eeuw door het teruglopend aantal gelovigen hiertoe gedwongen geweest. Dit ging gepaard met een eindeloos doorschuiven van inventarisstukken van de gesloten naar de nog in gebruik zijnde kerken, hetgeen nog tot in de twintigste eeuw de gebruikelijke gang van zaken bij oudkatholieke kerksluitingen bleef. In de negentiende en twintigste eeuw werden zonder noemenswaardige tegenstand diverse zeventiende-eeuwse schuilkerken vervangen door nieuwe, geheel zichtbare kerken. De oude schuilkerken werden gesloopt of vrijwel geheel ontdaan van hun historische interieur. Een gelukkige uitzondering is de laatzeventiende-eeuwse Gertrudiskapel te Utrecht, die men in 1914 vanwege de grote historische waarde besloot te handhaven naast de nieuwe

De zeventiende-eeuwse rooms-katholieke schuilkerk Het Hert in Amsterdam is vandaag de dag onderdeel van Museum Ons' Lieve Heer op Solder, waar binnen- en buitenlandse toeristen deze verborgen schat en het verhaal erachter kunnen bewonderen.

neoromaanse Gertrudiskathedraal. De kapel waarin men in 1928 het Oud-Katholiek Museum vestigde, werd in 1991-1992 geheel gerestaureerd. Ook bij de verkoop van de oudkatholieke schuurkerk te Zaandam in 2019 werd het historische interieur intact gelaten.

Dat de rooms- en oudkatholieken in veel gevallen tot sloop of ontmanteling van het interieur overgingen en niet tot herbestemming, is gelegen in het feit dat de

‘Van de duizenden schuilkerken die er in de zeventiende en achttiende eeuw moeten zijn geweest, zijn er slechts 28 met een redelijk ongeschonden interieur bewaard gebleven’

kerken voor hen sacrale ruimtes waren die een eventueel ander, profaan gebruik niet verdroegen. Bij de kerken van de Reformatie speelde dit argument geen rol. Lutheranen, doopsgezinden en remonstranten hadden er minder moeite mee om hun oude kerken, inclusief delen van de inventaris, een nieuwe bestemming te geven. Voorbeelden hiervan zijn de Nieuwe Lutherse Kerk te Amsterdam (congrescentrum van het Renaissance Amsterdam Hotel), de lutherse kerk te Maastricht (Cultureel Podium Lutherse Kerk Maastricht) en de doopsgezinde kerk te Ouddorp (modezaak). Niettemin werden andere historische schuilkerken evengoed in de negentiende en twintigste eeuw gesloopt en vervangen door nieuwe representatieve gebouwen, zoals een behoorlijk aantal doopsgezinde kerken op het platteland van Noord-Holland, Friesland en Groningen. Soms nam men genoegen met reeds in de achttiende eeuw gewijzigde of nieuwgebouwde kerkrumtes of werden oude interieurs met beperkte ingrepen bij de tijd gebracht. Belangrijk was ook hier dat de verscholen kerken in het zicht kwamen.

Het gevolg van het bovenstaande is dat van de duizenden schuilkerken die er in de zeventiende en achttiende eeuw in de Republiek moeten zijn geweest, er slechts 28 met een redelijk ongeschonden interieur bewaard zijn gebleven. Hiervan worden er nog ongeveer twintig voor de eredienst gebruikt. Vrijwel al deze schuilkerken zijn op dit moment rijksmonument.

Schuilkerken gingen vaak verborgen achter een kosterij, pastorie of woonhuis. De doopsgezinde vermaning in het Friese Pingjum is hiervan een voorbeeld. Via een gang in het woongedeelte ervoor is de kleine kerkzaal te bereiken.

Overzichtskaart belangrijke interieurs schuilkkerken

Representatieve interieurs met een hoge kunst- en cultuurhistorische waarde

- ALKMAAR** – Remonstrantse kerk
- AMSTERDAM** – Doopsgezinde kerk Bij 't Lam (Singelkerk)
- AMSTERDAM** – Voormalige remonstrantse kerk Vrijburg (De Rode Hoed)
- AMSTERDAM** – Rooms-katholieke kapel HH. Johannes en Ursula (Begijnhofkapel)
- AMSTERDAM** – Voormalige rooms-katholieke kerk Het Hert, H. Nicolaas (Ons' Lieve Heer op Solder)
- DELFT** – Oudkatholieke kerk HH. Maria en Ursula
- DEN BURG** – Doopsgezinde kerk
- DEN HAAG** – Oudkatholieke kerk HH. Jacobus en Augustinus
- EDAM** – Doopsgezinde kerk
- GRONINGEN** – Lutherse kerk
- HAARLEM** – Doopsgezinde kerk
- HAARLEM** – Lutherse kerk
- KROMMENIE** – Doopsgezinde kerk
- KROMMENIE** – Oudkatholieke kerk HH. Nicolaas en Maria Magdalena
- LEIDEN** – Voormalige Lutherse kerk
- LOENEN OP DE VELUWE** – Kasteel Ter Horst, voormalige rooms-katholieke kerk H. Antonius Abt
- MAASTRICHT** – Voormalige lutherse kerk
- OUDE WETERING** – Remonstrantse kerk
- PINGJUM** – Voormalige doopsgezinde kerk
- UTRECHT** – Voormalige oudkatholieke Gertrudiskapel
- WESTZAAN** – Voormalige doopsgezinde kerk
- WINTERSWIJK** – Doopsgezinde kerk
- WOERDEN** – Lutherse kerk
- WORKUM** – Doopsgezinde kerk
- ZAANDAM** – Doopsgezinde kerk Het Nieuwe Huys
- ZAANDAM** – Voormalige oudkatholieke kerk H. Maria Magdalena
- ZEIST** – Kerk van de Evangelische Broedergemeente
- ZIJLDIJK** – Doopsgezinde kerk

Amsterdam
Rooms-katholieke
kapel HH. Johannes
en Ursula
(Begijnhofkapel)

De rooms-katholieke schuilkerk op het Begijnhof te Amsterdam dateert uit 1671 en is ontstaan door de verbouwing van twee woonhuizen aan de westzijde van het Begijnhof.⁷ De voorzijde van de kerk is weliswaar niet ingebouwd en dus zichtbaar, maar is door de profane gevels niet als zodanig herkenbaar. Nadat het katholieke Amsterdamse stadsbestuur in 1578 was afgezet en vervangen door een overwegend gereformeerd bestuur (de zogeheten Alteratie), hadden de begijnen hun middeleeuwse kapel moeten afstaan aan de gereformeerden. Vanaf dat moment tot 1635 kerkten zij in de sacristie, waarna hun ook daar de toegang werd ontzegd. Van toen af werden de vieringen in een van de twee huizen gehouden die nu nog deel van de Begijnhofkapel uitmaken. In 1671 werd het belendende huis bij de kerkruimte getrokken, waardoor de kerk haar huidige omvang kreeg.

Het driebeukige interieur, dat een onregelmatige plattegrond heeft, werd in classicistische stijl ontworpen door architect Philips Vingboons (circa 1607-1678). De middenbeuk is hoger en wordt door zuilen gescheiden van de zijbeuken, die van galerijen zijn voorzien. De kerk, de enige gave nog in gebruik zijnde rooms-katholieke schuilkerk in Nederland, is voorzien van een nagenoeg complete barokke inrichting met onder →

De rooms-katholieke schuilkerk op het Begijnhof in Amsterdam ligt verscholen achter de gevels van twee woonhuizen. Daardoor is de kerk van buitenaf niet als zodanig herkenbaar.

1

2

3

1 – Het smalle, hoge hoofdaltaar van de Begijnhofkapel vangt direct de aandacht. Aan weerszijden van het hoofdaltaar, onder de galerijen, bevinden zich de zijaltaren met schilderijen van de Geboorte en Kruisiging van Christus.

2 – Het interieur van de Begijnhofkapel heeft een bijzondere gebouwstructuur, herkenbaar aan de verschillende balklagen ondersteund door kolommen. Rechts het koor met het hoofdaltaar, links de ingang geflankeerd door glas-in-loodramen.

3 – De Begijnhofkapel speelt een centrale rol in de herinnering aan het Mirakel van Amsterdam. Verschillende kunstwerken in de schuilerkerk hebben een mirakelthematiek, zoals dit schilderij van M.C. Schenk uit 1891. Boven krijgt de zieke man de hostie toegediend en braakt hij die weer uit. Onder wordt de niet verbrande hostie in het haardvuur ontdekt.

meer drie altaren met schilderijen van Nicolaes Moeyaert (circa 1592-1655), een notenhouten preekstoel uit het derde kwart van de achttiende eeuw en een orgelkas uit 1787. De kerk met de belendende pastorie is een ware schatkamer met voorwerpen vanaf de late middeleeuwen tot de tegenwoordige tijd: beelden, schilderijen, zilverwerk en paramenten. De grote verzameling priesterportretten is van groot historisch belang.

De schuilerkerk op het Begijnhof nam na de Alteratie de taak over van de nabijgelegen Kapel ter Heilige Stede, waar in 1345 het befaamde Mirakel van Amsterdam plaats zou hebben gevonden, een hostiewonder dat in de late middeleeuwen van Amsterdam een van de grote sacramentsbedevaartplaatsen in West-Europa had gemaakt. Tot op de dag van vandaag heeft de kerk deze rol behouden. De Stille Omgang, die elk jaar rond 13 maart vanaf de schuilerkerk op het Begijnhof door de Amsterdamse binnenstad trekt en de route van de middeleeuwse Mirakelprocessie volgt, is daarvan de belangrijkste exponent. In de kapel op het Begijnhof worden diverse voorwerpen bewaard die te maken hebben met de verering van het Mirakel, waaronder het reusachtige schilderij dat Antoon Derkinderen (1859-1925) in 1884-1888 maakte van de middeleeuwse Mirakelprocessie.

Zicht vanaf de galerij op het hoofdaltaar met een schildering van de Tenhemelopneming van Maria en een beeld van de patroonheilige Johannes de Evangelist. Rechts op de verdieping hangt de schildering van de Mirakelprocessie van C.F. Philippeau (1825-1897) uit 1893, die de opdracht kreeg toen het processieschilderij van A. Derkinderen uit 1884-1888 niet in de smaak viel.

In de regentenkamer in de pastorie bevindt zich een rijke collectie priesterportretten, die samen getuigen van de actieve geloofsuitoefening en de sterke traditie in deze schuilerkerk.

Delft
Oudkatholieke
kerk HH. Maria
en Ursula

Na de doorvoering van de Reformatie in Delft in 1572 werd het Bagijnhof, gelegen aan de stadswal bij de Oude Kerk, een toevluchtsoord voor de onderdrukte Katholieke Kerk. In de zeventiende eeuw werden er twee katholieke schuilerkerken ingericht. Het conflict dat in de loop van de zeventiende eeuw binnen de geestelijkheid van de Katholieke Kerk van Noord-Nederland was ontstaan, werd nergens zo fel uitgevochten als in Delft. De meningsverschillen liepen in 1723 uit op een breuk binnen de Katholieke Kerk, waarbij de kerken op het Bagijnhof de richting van de Oud-Bisschoppelijke Cleresie kozen, de latere Oud-Katholieke Kerk.

Het elan van de Cleresie was groot en omdat de achterban relatief welgesteld was, kon pastoor Nicolaas Broederssen (circa 1682-1762) in 1743 tot nieuwbouw van zijn kerk overgaan.⁸ Broederssen hield een nauwkeurig aantekenboek bij van de bouw en inrichting en de daarmee gepaard gaande kosten, waardoor we hierover in detail zijn geïnformeerd. Het stadsbestuur bepaalde, overeenkomstig de plakkaten van de Republiek, dat de kerk niet zichtbaar mocht zijn vanaf de straat. Ook moest zij op de plaats van de oude schuilerkerk worden gebouwd en mocht zij niet groter worden dan de vorige. De maten van de oude kerk werden daartoe zorgvuldig opgenomen door de →

De kerk die pastoor Broederssen in 1743 liet bouwen mocht niet al zodanig herkenbaar zijn en ligt dan ook ingebouwd in een woonblok, waarbij een van de muren grenst aan een binnentuin. De gevel aan het Bagijnhof stamt uit 1881.

1 – Achter in de kerkzaal dragen twee zuilen de houten orgelbalustrade uit 1743. Daarop bevindt zich een orgel uit 1722. Beelden van koning David en de heilige Cecilia en wijzigingen en uitbreidingen aan het instrument stammen uit 1746 en 1867.

2 – De houten preekstoel werd weliswaar pas in 1908 in de kerk geplaatst, maar sluit qua stijl aan bij de rest van de interieuronderdelen. Op de trap, de kuip en het ruggenschot zijn de evangelisten uitgebeeld, terwijl de in hout gesneden vrouw onder de kuip symbool staat voor het Geloof.

3 – De wand- en gewelfvlakken van de kerkzaal zijn rijk versierd met stucwerk van W.C. Hansche en I. Bossi. De vele florale motieven, uitbundig versierde pilasters en fraaie consoles geven de schuilkerk een sierlijk karakter.

4 – De kerk in Delft heeft een rijke collectie liturgisch textiel. Een uitzonderlijk stuk is dit roodfluwelen altaarvoorzetsel met borduursel van gouddraad, gemaakt tussen 1450-1550.

Delftse stadsarchitect. Omdat pastoor Broedersen toch een grotere kerk wenste, werd deze stadsarchitect door de kosteres omgekocht. In december van hetzelfde jaar kon de kerk in gebruik worden genomen. Architect en bouwopzichter was Gerrit van der Giessen (circa 1692-1750). Hij gaf de kerkzaal als grondvorm een rechthoek en ontwierp het interieur in laatbarokke Lodewijkstijlen. Vooral de rijke stucdecoraties, uitgevoerd door de Zuid-Nederlander Wilhelmo Christiano Hansche en de Italiaan Ignatio Bossi (beiden werkzaam circa 1725-1750), bepalen het karakter van het kerkinterieur. Johannes Franciscus Maes (1707-1759) was verantwoordelijk voor het houtsnijwerk,

terwijl het orgel werd vervaardigd door Johannes Duyschot (1645-1725). Het hoofdaltaar, met een geschilderd altaarstuk door Jacob de Wit (1695-1754), maakt onlosmakelijk deel uit van de architectonische afwerking van het interieur, een unicum in Noord-Nederland. In deze kerk is een zeldzaam rijke roerende inventaris aanwezig met objecten vanaf de late middeleeuwen tot nu, waaronder schilderijen, zilverwerk, relieken en een uitzonderlijk grote collectie kerkgewaden en altaarvoorzetsels. Deze kerk is ongeschonden bewaard gebleven en is nog steeds onzichtbaar vanaf de openbare weg. Zij is bereikbaar via de negentiende-eeuwse kosterwoning ervoor.

Op het hoofdaltaar staat een verguld houten tabernakel met een voorstelling van de Emmaüsgangers. Het altaarstuk uit 1747 met een verbeelding van de Presentatie van Jezus in de tempel is van de hand van de vermaarde kunstenaar Jacob de Wit.

Architect Gerrit van der Giessen ontwierp een interieur in rijke barokke vormen voor de oud-katholieke schuilkerk in Delft. De geprofileerde en gebogen omlijsting van het hoofdaltaar sluit hier samen met het decoratieve beeldhouwwerk op aan.

Oude Wetering Remonstrantse kerk

In Oude Wetering en omgeving waren al vanaf 1610 remonstranten als predikant werkzaam. Alhoewel het dorp in 1632 een eigen voorganger kreeg, werd de eerste remonstrantse kerk pas in 1645 gebouwd. Deze kleine zaalkerk bestaat nog steeds.⁹ Met de remonstrantse kerk te Alkmaar is dit de enige nog in gebruik zijnde schuilkerk van dit genootschap in Nederland en hieraan ontleent zij haar bijzondere waarde. Tegenwoordig is het een vrijstaand gebouw en roept het geen associatie op met een schuilkerk. Tot 1819 stond echter voor de kerk een kleine pastorie. Deze werd in dat jaar afgebroken, zodat de kerk naar voren toe kon worden verlengd en een 'behoorlijke' gevel kreeg. Tegen de nieuwe klokgevel werd een klein portaal in empirestijl met driehoekig fronton gebouwd. De kerk is inwendig voorzien van een houten tongewelf.

Als het om het kerkinterieur gaat, bestaan er geen wezenlijke verschillen tussen remonstrantse en hervormde kerken. Ook in Oude Wetering zou de kerk voor een bescheiden hervormde dorpskerk kunnen doorgaan. De gave en stijlvolle inrichting in Oude Wetering stamt grotendeels uit de achttiende eeuw. De preekstoel, die is opgesteld tegen de korte zijde van de kerk tegenover de hoofdingang, is uitgevoerd in sobere laatbarokke stijl en draagt in het snijwerk aan weerszijden van →

De schuilkerk in Oude Wetering werd een flink stuk achter de rooilijn gebouwd. In 1819 is de pastorie ervoor gesloopt en de zaalkerk verlengd en van een halsgevel voorzien. Een toegangsportaal met fronton uit dat jaar accentueert de ingang.

1

2

3

1 – De laatbarokke preekstoel gedateerd 1748 met het bijbehorende doophek vormen de blikvangers van het interieur. Binnen de dooptuin bevinden zich de kerkenraadsbanken.

2 – Het met verguldsel versierde orgel op de balustrade achterin de zaalkerk werd in 1841 gemaakt door de Goudse orgelbouwer B.J. Gabry. De neobarokke kas past goed bij de interieuronderdelen in het liturgisch centrum, die een kleine eeuw eerder werden aangebracht.

3 – De twee rijkgedecoreerde neoclassicistische psalmborden hangen aan weerszijden van de preekstoel. In het gemarmerde fronton zijn de initialen A.G. geschilderd. Het medallion onderaan, gehangen in gesneden eikenloof, toont het jaartal 1791.

het ruggenschot de datering 'ANNO 1748' en het monogram 'AB', dat mogelijk naar de schenker verwijst. Ook de dooptuin eromheen met ouderlingen- en kerkenraadsbanken stamt waarschijnlijk uit dezelfde periode. Preekstoel en doophek zijn voorzien van contemporair koperwerk, zoals twee lezelaars, een doopbekken met houder, een doopboog en een armluchter, terwijl in de kerkzaal twee kroonluchters hangen.

Behalve door de preekstoel wordt het interieur vooral bepaald door de uitbundig gedecoreerde houten psalmborden aan weerszijden van de preekstoel. Deze zijn uitgevoerd in neoclassicistische Lodewijk XVI-stijl met voluten, bladslingers, trofeeën van muziekinstrumenten, medaillons met de busten van een man (rechterbord) en een vrouw (linkerbord) en de geschilderde initialen 'A.G.'. Ook deze initialen behoren ongetwijfeld aan de schenkers (een echtpaar?). In de guirlandes tegen de onderzijde bevinden zich schildjes met het opschrift '1791', het jaar waarin de gulle schenking zal zijn gedaan.

Tegen de wanden van de kerkzaal zijn eenvoudige, bruin geschilderde banken geplaatst, met negentiende-eeuwse bijbels. In de lege middenruimte op de grijze plavuizenvloer staan losse stoelen. Het balustradeorgel werd in 1841 vervaardigd door Balthasar Jan Gabry (1792-1853) uit Gouda en is voorzien van een neobarok front. Het vormt een waardige toevoeging aan dit gave en deftige ensemble, dat een goede representant is van een achttiende-eeuwse protestantse schuikerkerkinrichting.

Zicht vanaf het liturgisch centrum naar de orgelbalustrade met het orgel boven de toegang van de kerk.

De remonstrantse schuikerkerk in Oude Wetering is een kleine rechthoekige zaalkerk met een tongewelf. Langs de wanden zijn eenvoudige kerkbanken geplaatst met op de lezelaars negentiende-eeuwse Bijbels.

Het rijke decoratieve koperwerk in de remonstrantse schuikerkerk stamt uit de eerste helft van de achttiende eeuw.

Het kerkje heeft aan de zijkant en achterzijde de uitstraling van een woonhuis en is daardoor als kerk niet of nauwelijks herkenbaar.

Groningen Lutherse kerk

De lutherse kerk te Groningen, gebouwd in de jaren 1694-1696, is de enige kerk in die stad die kan gelden als een schuilkerk.¹⁰ Vanaf de openbare weg is zij geheel onzichtbaar, doordat zij aan drie zijden omgeven is door bijgebouwen van de lutherse gemeente. Aan de voorzijde is een fors stadshuis geplaatst met een gevel in eclectische stijl. In de top een gevelsteen met een zwaan, symbool van Maarten Luther. Dit huis kwam in 1874 in de plaats van een ouder voorgebouw. De centrale ingang van het huis leidt direct naar de driebeukige kerkruimte. Zij is een goed voorbeeld van een inpandige schuilkerk met galerijen. De kerk is in het midden voorzien van een tongewelf, waarvan de architraven door vier zuilen worden gedragen. Aan drie zijden zijn vlak gedekte galerijen aangebracht.

De lutheranen hebben in de Republiek bij hun kerk-inrichting duidelijk aansluiting gezocht bij de hervormde kerken, waarbij preekstoel en orgel de centrale punten zijn. De preekstoel in Groningen dateert uit 1696 en is in barokstijl uitgevoerd door Allert Meijer (1654-1722/1723) en Jan de Rijk (1661-1738?), die tezamen rond 1700 veel Groninger kerken van nieuw kerkmeubilair hebben voorzien. Op het conto van Meijer zijn het ontwerp en het schrijnwerk te schrijven, De Rijk was verantwoordelijk voor het snijwerk. Naar alle waarschijnlijkheid hebben Meijer en De Rijk ook de kas →

In 1874 werd voor de zeventiende-eeuwse lutherse kerkzaal in Groningen dit pand gebouwd met centraal boven de gepleisterde entreepartij de zwaan als symbool van de lutherse gemeenschap.

en het snijwerk van het oorspronkelijke orgel van de kerk vervaardigd, in 1699 gebouwd door de beroemde orgelbouwer Arp Schnitger uit Hamburg (1648-1719) en door hem zelf aan de kerk geschonken. Schnitger was namelijk zelf lutheraan en kerkganger in de lutherse kerk tijdens zijn verblijf in Groningen. Het orgel van Arp Schnitger werd in 1896 vervangen door een in-

strument van Petrus van Oeckelen (1792-1878) in een grote neobarokke kas, dat op de galerij terzijde van de preekstoel werd geplaatst. Op de galerij ertegenover verrees in 2017 een reconstructie van het oude Schnitgerorgel.

In de loop van de twintigste eeuw werden diverse gebrandschilderde ramen in de kerk aangebracht met

voorstellingen en symbolen die de geloofsbeleving van de lutherse gemeente illustreren. Die aan weerszijden van de preekstoel tonen aan de ene zijde Christus die een van de zaligsprekingen doet, en aan de andere zijde Maarten Luther op de Rijksdag van Worms. Beide ramen werden in 1917 vervaardigd door atelier Koelewijn en Van der Ent te Amsterdam.

Het rechthoekige kerkinterieur met aan drie zijden galerijen wordt overspannen door een tongewelf. De centrale preekstoel met gesneden decoraties dateert uit 1696 en is vervaardigd door Allert Meijer en Jan de Rijk.

De lutherse kerk heeft twee orgels op de galerijen tegenover elkaar. Dit orgel van de hand van Bernhardt Edskes is een recente reconstructie van het orgel uit 1699 van de befaamde orgelbouwer en Lutheraan Arp Schnitger.

1 – In de kerkenraadskamer hangen portretten, gedenktexen en foto's die de rijke geschiedenis van de Groninger lutheranen illustreren. Bij de deur hangt een zwart bord uit 1710. De tekst, in gouden letters, herinnert aan de oprichting van de lutherse gemeenschap in Groningen in de jaren 1694-1696.

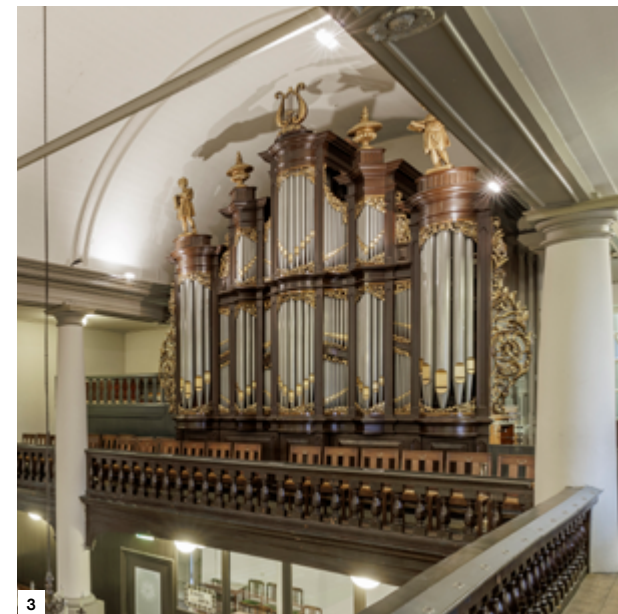
2 – Rondom de kerkruimte bevinden zich verschillende kamers, zoals de predikantenkamer, onder het orgelbalkon gelegen.

3 – In 1896 werd het oude Schnitgerorgel vervangen door dit grote exemplaar van Petrus van Oeckelen.

4 – Schuin achter de Lutherse kerk bevindt zich de zogenaamde Lutherzaal, een verenigingslokaal gebouwd in 1925 voor de Vrijzinnig lutherse Vereniging. De vormen en kleuren van de toen populaire Amsterdamse Schoolstijl zijn duidelijk herkenbaar.

2

3

4

Pingjum Doopsgezinde kerk

De doopsgezinde kerk van het Friese Pingjum is een goed bewaard gebleven voorbeeld van een kleine vermaning, zoals de kerken van de doopsgezinden ook wel worden genoemd. De stroming van de doopsgezinden ontstond in het begin van de zestiende eeuw als een hervormingsbeweging. Een van de voornaamste overtuigingen, waaraan de beweging ook haar naam ontleent, is dat de doop een bewuste keuze diende te zijn, die dan ook alleen aan volwassenen kon worden toegediend.

Er waren aanvankelijk verschillende doopsgezinde stromingen, sommige radicaal, andere gematigd. In de tweede helft van de zestiende eeuw kreeg de gematigde stroming van de menisten of mennonieten de overhand. Zij had vooral aanhangers in Holland, Friesland en Groningen. De stroming, die tijdens het Spaanse bewind streng werd vervolgd, ontleende haar naam aan Menno Simons (circa 1496-1561), een rooms-katholieke priester uit Witmarsum in Friesland, die vanaf 1524-1532 enige jaren als kapelaan werkzaam was in de toen nog katholieke Victoriuserkerk te Pingjum. Hij maakte in 1536 de overstap naar de gematigde doopsgezinden. Ofschoon de doopsgezinde kerk van Pingjum pas rond 1600 werd gebouwd en Menno Simons haar dus niet bezocht kan hebben, staat zij toch bekend als *Menno's Fermanje* (Menno's Vermaning). →

De doopsgezinde kerk in Pingjum heeft een onopvallende woonhuisgevel en is vanaf de straatzijde dan ook niet als kerk herkenbaar.

Achter de kosterwoning ligt de voormalige kerkruijme, een intiem zaaltje dat zich kenmerkt door eenvoud. Langs de wanden staan banken voor de mannen, in het midden stoelen voor de vrouwen.

De inrichting is uiterst sober en juist daardoor exemplarisch voor de beginselen van de mennonieten. Tegen de voorzijde van de kerk van Pingjum is een bescheiden woonhuis met negentiende-eeuwse voor-gevel (de voormalige kosterwoning) gebouwd. Vanuit deze woning is de eigenlijke kerk te bereiken. Het betreft een rechthoekige, van een tonggewelf voorziene kerkruimte met houten trekbalken. Tegen de wanden staan eenvoudige geschilderde kerkbanken, waarschijnlijk uit de achttiende eeuw, waarin aan één zijde een classicistische preekstoelkuip met voorzangerslezenaar is opgenomen. In de doopsgezinde kerkinterieurs maakt de preekstoel meestal onderdeel uit van de flankerende kerkenraadsbanken om tot uitdrukking te brengen dat de predikant uit de kerkenraad voortkomt. In Pingjum zijn in de centrale ruimte tussen de banken losse stoelen geplaatst. Er is nooit een orgel in deze kerk aanwezig geweest. Ook dit hoorde bij de oorspronkelijke eenvoud van de doopsgezinde bijeenkomsten. In de twintigste eeuw is er wel enige tijd gebruikgemaakt van een harmonium. De kerk is niet meer als zodanig in gebruik en fungeert nu als Menno Simonsmuseum waar een historisch vermaningsinterieur kan worden bezocht. Deze schuilkerk toont dus weliswaar geen verborgen schatten, maar is in zijn absolute eenvoud een waardevol voorbeeld van een authentiek doopsgezind schuilkerkinterieur.

De kerkzaal zonder orgel heeft een houten tongewelf en hooggeplaatste, kleine rondboogvensters.

De huizenrij aan de Grote Buren in Pingjum. Het woongedeelte van deze huizen is voorzien van zwarte dakpannen. Daarachter ligt de kerkzaal, die met rode pannen is gedekt.

De vermaning in Pingjum gaat schuil achter de kosterij.

Kosterij en kerk zijn tegenwoordig een museum. De inrichting van de voorkamer is niet meer origineel. Het is een reconstructie van een woonvertrek uit die tijd en dient als tentoonstellingsruimte voor de doopsgezinden en hun geschiedenis.

Noten

- 1** – C.Ch.G. de Visser, *De lutheranen in Nederland tussen katholicisme en calvinisme 1566 tot heden*, Dieren 1983
- 2** – S. Groenveld, J.P. Jacobszoon en S.L. Verheus (red.), *Wederdopers, menisten, doopsgezinden in Nederland 1530-1980*, Zutphen 1993
- 3** – G.J. Hoenderdaal en P.M. Luca, *Staat in de vrijheid. De geschiedenis van de remonstranten*, Zutphen 1982
- 4** – N. Wiltens, *Kerkelyk plakaatboek*, Den Haag 1722, deel I, boek A, eerste titel, 6
- 5** – X. van Eck, *Clandestine splendor. Paintings for the Catholic Church in the Dutch Republic*, Zwolle 2007
- 6** – *Modeste barok. Beeldwerk in Brabant in de zeventiende en achttiende eeuw*, Uden (Museum voor Religieuze Kunst) 1994
- 7** – R. Schillemans, 'Zeventiende- en vroeg-achttiende-eeuwse wisselaltaarstukken in de Amsterdamse Begijnhofkerk', *De Zeventiende Eeuw* 15 (1999), 204-221
- 8** – R.A.M. Nachbahr, 'Het altaarschilderij door Jacob de Wit voor de kerk van de Cleresie in Delft', *Bulletin van het Rijksmuseum* 45 (1999), 99-134
- 9** – E.H. Cossee, *De remonstranten aan de Oude Wetering*, Lisse 1980
- 10** – R. Steensma, 'De Evangelisch-Lutherse kerk in Groningen. Een Groninger lijst rond de Lutherse zwaan', *Groninger Kerken* 25, nr. 3 (juli 2008), 67-70

Onder de orgelbalustrade van de oudkatholieke kerk in Delft staat dit borstbeeld van Petrus uit 1744. De bekende apostel roept de gelovigen op tot boetvaardigheid.

Colofon

Deze publicatie verschijnt binnen de Kennisagenda Religieuze Interieurs in Nederland, een initiatief van Museum Catharijneconvent en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. We vestigen de aandacht op waardevol erfgoed: indrukwekkende klooster- en kerkinterieurs. Dit deel gaat over interieurs van schuilkerken. Overige delen vindt u op www.catharijneconvent.nl.

Redactie

dr. Anique de Kruijf
drs. Albert Reinstra
drs. Pia Verhoeven

Chris Booms Fotografie, Maarssen
behalve:
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed,
Amersfoort
• Paul van Galen: 6
• Frans Kabel: 21
Rebekka Mell: 9

Foto eerste pagina

Interieur van de remonstrantse schuilkerk in Oude Wetering.

Vormgeving

Studio Stelck, Leiden

Eindredactie

Eelco Beukers tekst en productie, Utrecht

Het orgel van de Begijnhofkapel in Amsterdam. De houten kas en de beelden van de zwevende engel en de musicerende putto zijn gemaakt in 1787, het pijpwerk stamt grotendeels uit de jaren dertig van de twintigste eeuw.

Over de auteur

Richard de Beer (1964) studeerde kunstgeschiedenis en archeologie aan de Universiteit Nijmegen. Van 1992 tot 2012 was hij als senior wetenschappelijk medewerker in dienst van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland te Utrecht. Sinds 2013 is hij als consulent/conservator van het erfgoed van de Oud-Katholieke Kerk in Nederland werkzaam bij Museum Catharijneconvent te Utrecht. In die hoedanigheid is hij medeverantwoordelijk voor de historische inventarissen van de belangrijkste schuilkerken in Noord-Nederland. Hij publiceert regelmatig over objecten uit deze kerken en over aanverwante thema's. Op dit moment bereidt hij een proefschrift voor over de Noord-Nederlandse kerkgewaden uit de eerste schuilkerkperiode 1580-1650.

© Museum Catharijneconvent | Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, juli 2022

